

Поняття «метод» у праві (на прикладі фінансового права)

Т.В. Мазур

кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри
цивільно-правових
дисциплін,
ВНЗ «Університет
економіки та прав
«КРОК»

Статтю присвячено розгляду проблематики методу у праві. Проаналізовано поняття «метод», «метод права» та «метод правового регулювання».

Стаття посвячена дослідженню проблематики методу в праві. Проаналізовані поняття «метод», «метод права» і «метод правового регулювання».

This article researches problematic issues of a method in law and analyzes such terms as «method», «method of law» and «method of legal regulation»

Ключові слова: метод права, метод правового регулювання, метод у фінансовому праві.

«Питання методу правового регулювання – це питання першочергового теоретичного значення, оскільки метод збирає в єдиний фокус правові особливості даної галузі, виражає її правову сутність»

С.С. Алексєєв [1]

Постановка проблеми

Метод у праві – категорія спірна, яка не має загальноприйнятого визначення. І хоча у більшості з них спільна основа, окремі положення все ж відрізняються, а відтак визначення залишається не сформованим до кінця.

Останні дослідження в галузі фінансового права свідчать про безпідставне розширення меж фінансового права, що спричинене неправильним тлумаченням поняття «метод» і його ролі у праві, та як наслідок формуванням галузі виключно на підставі критерію предмету. Подібна ситуація спостерігається й у інших галузях права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням методу у праві присвятили свої праці С.С. Алексєєв, М.Й. Байтін, А.М. Вітченко, І.В. Рукавішнікова, А.В. Сапій, В.Д. Сорокін, О.І. Процевський, М.Д. Шаргородський, Л.С. Явіч, Ю.В. Сорокіна та інші. Поряд із цим, більша частина загальнотеоретичних досліджень була проведена у 50-х роках ХХ ст. і з того часу особливо не актуалізувалися.

В Україні питання методу та методу у фінансовому праві комплексно не дослід-

жувалися, існуючі напрацювання мають фрагментарний характер. У наукових виданнях останніх років опубліковано окремі дослідження ролі методу правового регулювання при визначенні системи фінансового права та вплив методу правового регулювання на формування інститутів фінансового права. Поряд із цим, поняття методу не досліджувалося.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Питання про роль і місце методу в системі правового регулювання, у першу чергу, залежить від правильного розуміння та змістовного наповнення терміну. Дослідження існуючої наукової літератури засвідчило не завжди однакове, а в окремих випадках – помилкове розуміння поняття «метод» у праві.

Формулювання цілей статті

Завданням статті є дослідження поняття «метод» у праві в цілому та методу у фінансовому праві зокрема.

Виклад основного матеріалу дослідження

Метод у теорії права є категорією, що не знайшла єдиного підходу до її розуміння.

Найчастіше метод визначають як сукупність прийомів і засобів правового впливу на суспільні відносини. Подібне визначення було запропоноване радянським теоретиком С.С. Алексєєвим, який стверджував, що метод – це сукупність прийомів і засобів юридичного впливу, спрямованих на регулювання правом суспільних відносин [2].

Аналіз наукової літератури дає підстави робити висновок, що при визначенні методу правового регулювання в першу чергу використовується категорія «спосіб» або «способи». Часто метод визначається й через категорії «засіб» [3], «прийом» [4].

Дослідження етимології слова «метод» показує, що воно походить від давньогрецького μέθοδος, що в перекладі означає «шлях через» або «шлях до чого-небудь». У сучасній грецькій мові це слово перекладається як метод, іноді як прийом, спосіб.

Використання у визначенні поняття «метод» спільного за характером, та по суті його синоніму, слова «спосіб» спричиняє деяку невизначеність, а відтак потребує уточнення. Побуває точка зору, що слова «спосіб» і «метод» є синонімами, просто перше – грецького походження, а друге – його англійський еквівалент.

Відповідно до академічного «Тлумачного словника української мови» метод – це спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя; прийом або система прийомів, що застосовується в якій-небудь галузі діяльності (науці, виробництві тощо) [5]. Відповідно до «Тлумачного словника» В. Даля метод – це спосіб, порядок; установлений шлях для ходу, досягнення чогось, у вигляді загальних правил [6]. Відповідно до «Великої радянської енциклопедії» метод – це спосіб досягнення будь-якої цілі, вирішення конкретного завдання [7].

Спосіб згідно з «Великим тлумачним словником сучасної української мови» – це певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось, або те, що служить знаряддям, засобом тощо у якій-небудь справі, дії [8].

Таким чином, із наведеного видно, що в більшості випадків метод і спосіб вживаються як синоніми. Можна також стверджувати, що метод може передбачати не один, а кілька способів досягнення цілі, відтак метод є більш загальним поняттям, а спосіб – конкретним.

Не зовсім вдалим є використання у визначенні поняття «метод» слів «засіб» і «прийом» поряд із «способом». Засіб – це якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб. Прийом – це спосіб виконання або здійснення чого-небудь, метод дослідження, вивчення чого-небудь, певний захід для здійснення чого-небудь, досягнення якоїсь мети.

Отже, з одного боку, «засіб», «прийом» є синонімами «методу» та «способу», а з іншої – складовими «способу». Відтак, при визначенні поняття «метод» нам видається доцільним використовувати виключно категорію «спосіб» як більш загальну, хоча не всі автори поділяють таку точку зору, дуже часто ототожнюючи методи та способи [9], вживаючи їх як синоніми або називаючи конкретні способи методами [10].

На сторінках наукових видань розгорнулася дискусія з приводу змісту методу у праві, учасники якої, по суті, дискутують про одне й те саме, але називають це різними словами. Така ситуація склалася виключно у зв'язку з тим, що жоден із науковців не досліджував комплексно етимологію слова «метод». Так, В.Д. Сорокін вказав, що метод включає співвідношення трьох елементів правового регулювання – дозволів, зобов'язань і заборон. Таку його точку зору підтримала І.В. Рукавішнікова, зазначивши, що «в рамках одної правової норми можна виявити різноманітні способи правового регулювання» [11]. Це твердження критикували М.І. Байтін і Д.Е. Петров, які наголосили, що «при конструюванні юридичної норми законодавцем використовуються різні засоби правового регулювання, але характер їх взаємозв'язку, який відображає закладений у даній нормі метод регулювання, має бути

чітким і визначеним з метою однакового тлумачення такої норми» [12].

Дозволимо собі не погодитися з такою критикою, адже нами у процесі дослідження встановлено, що метод – це сукупність способів, а тому слід розрізняти, наприклад, метод правового регулювання та спосіб правового впливу (яким можуть бути зобов'язання, уповноваження та заборона).

Тому саме метод правового регулювання, а не метод права, є одним із критеріїв розмежування галузей права. Твердження про те, що, мовляв, існує лише два методи – імперативний і диспозитивний, а відповідно і дві галузі – приватне і публічне, – помилкове, що буде обгрунтовано далі.

У праві метод не вживається відокремлено, а виключно у словосполученнях «метод права», «метод правового регулювання», «правовий метод». При цьому, дуже часто автори не задумуються про доцільність і виправданість вживання слова «метод» у конкретному словосполученні.

Так, право в загальному розумінні (об'єктивне право) – це сукупність загальнообов'язкових правил поведінки (норм), що встановлюються й охороняються державою; правове регулювання – специфічний вплив, що здійснюється правом як особливим нормативним інституційним регулятором; а правовий – прикметник, що вказує на характерну особливість явища як такого, що лежить у межах права, тобто здійснюється в порядку та у спосіб, передбачений нормами права.

Відтак, із наведеного видно, що вживання поняття «правовий метод» з точки зору теорії права є не досить вдалим, оскільки таке словосполучення вказує лише на те, що метод лежить у межах нормативно-правового регулювання і не суперечить установленому державою нормативному порядку. Зважаючи на відсутність у вітчизняному праві норм, які закріплювали б конкретні методи, можемо стверджувати, що правового методу не існує як такого. Свого часу на відмінності правового і неправового в системі засобів регулювання акцентував увагу В.Д. Сорокін.

Більш вдалим, на нашу думку, є поняття «метод права» і «метод правового регулювання», які теж слід розмежовувати.

Досить логічним було б стверджувати, що метод права вказує на спосіб дії права, спосіб досягнення цілі правом, тобто вказує, як саме правила поведінки адресуються конкретним суб'єктам.

Відповідно, до методів права можна віднести імперативний і диспозитивний методи, які вказують на особливості формування правил і порядок їх адресування конкретним суб'єктам.

Регулювання ж – це вплив, а отже, метод регулювання вказує, як саме здійснюється цей вплив та за допомогою якого способу – закріплення права, встановлення обов'язку чи встановлення заборони. Або, узагальнено, метод правового регулювання – це сукупність способів впливу права як особливого регулятора на суспільні відносини в цілому.

Оскільки регулювання відносин договором не є правовим регулюванням, а єдиним суб'єктом правового регулювання є держава в особі уповноважених нею органів державної влади та органів місцевого самоврядування, то і метод правового регулювання лише один – державно-владний.

До методів правового регулювання можна відносити зобов'язання, дозволи та заборони. Дозволи, оскільки вони виражаються уповноважуваними нормами, у свою чергу переростають у рівність сторін, кожна з яких у межах встановленого правила самостійно формує модель власної поведінки.

Зважаючи на наведене, дещо нівелюється надумана останніми роками проблема відсутності самостійного методу, наприклад, у фінансовому праві, і можливості застосування у фінансовому праві диспозитивного методу. Коли йдеться про метод фінансового права, то це тільки імперативний, як і у всіх публічних галузях права. Але на рівні методу фінансово-правового регулювання проявляється особливість, що породжується специфікою закріплення прав, установлення обов'язків чи заборон.

Саме на цьому етапі з'являється диспозитивність як результат реалізації уповноважуваних норм, які породжують вибір учасниками моделі поведінки на підставі та в межах встановленого нормою права дозволу. Ще раз підкреслюємо, що в такому разі це лише специфічний прояв державно-владного методу (методу правового регулювання) в межах фінансового права.

Окреслена проблема частково перегукується з проблематикою (теорією) так званого єдиного методу [13]. У науковій літературі його ще можна зустріти під назвою «загальний метод» [14], «загальноправовий метод» [15], «вихідний метод», «первинний метод», «ідеальний метод» або «надгалузевий метод» [16]. Найчастіше його називають методом права в цілому, протиставляючи значній кількості галузевих методів.

Так, А.М. Вітченко зазначає, що загальний метод властивий системі права в цілому та вибирає всі правові особливості цієї системи [13].

Дослідник В.Д. Сорокін стверджує, що особливості методу правового регулювання треба шукати не на рівні галузі права, а в основі системи права – на рівні правової норми. Саме тут об'єктивно закладена загальна універсальність методу правового регулювання, що потім поширюється на всю систему права [17]. Саме тому особливістю загального методу є його закріпленість, опосередкованість у нормі права [18].

Таким чином, метод правового регулювання – спільний для всіх галузей права, і, як влучно зазначив В.Д. Сорокін, включає в себе взяті в органічній єдності три способи – дозвіл, зобов'язання і заборону [19]. А вже в межах кожної окремої галузі права проявляється особливе поєднання способів впливу – закріплення права, встановлення обов'язку, встановлення заборони.

У цьому аспекті хотілося б звернути увагу і на той факт, що Л.С. Явіч зазначив, що метод – це сукупність лише тих юридичних засобів впливу, які держава застосовує під час *першого* (курсив – Т.М.)

регулювання суспільних відносин [20]. Найімовірніше, автор мав на увазі саме метод права. Зауважимо, що такий підхід одразу знімає проблему використання диспозитивного методу у фінансовому праві, оскільки під час першого регулювання суспільних відносин держава застосовує юридичні засоби впливу виключно імперативного характеру, усі інші є похідними.

Наступним у дослідженні методу постає питання суб'єкта, який реалізовує дії, що охоплюються змістом способу. Найчастіше ним у визначеннях виступає держава.

Так, Л.С. Явіч визначив метод як сукупність юридичних засобів впливу, які застосовує держава під час першого регулювання суспільних відносин [20].

Учені О.С. Іоффе та М.Д. Шаргородський визначили метод як специфічний спосіб, за допомогою якого держава на основі сукупності юридичних норм забезпечує потрібну їй поведінку людей як учасників правовідносин [21].

На думку А.М. Васильєва, метод є способом впливу держави на ті чи інші суспільні відносини, що використовуються як прийоми для встановлення взаємозв'язку сторін [22].

Дослідники Н.І. Матузов і А.В. Малько суб'єктом впливу називають державну владу, зазначаючи, що правовим методом є відомий набір юридичного інструментарію, за допомогою якого державна влада здійснює необхідний вплив на вольові суспільні відносини з метою надання їм бажаного розвитку [23]. Ідентичне визначення міститься і в одному з вітчизняних підручників із загальної теорії держави і права [24].

Метод правового регулювання як сукупність прийомів і засобів правового впливу на суспільні відносини визначила О.Ф. Скакун. Він несе основне навантаження в динаміці, роботі права, показує, як регулюються суспільні відносини, якими прийомами та в які способи [25]. Як сукупність прийомів і засобів правового впливу на суспільні відносини визначає метод І.В. Панова [26]. З таких визна-

чень авторів можна зробити висновок, що суб'єктом впливу на суспільні відносини теж виступає держава, оскільки право, про яке йдеться у них, є продуктом життєдіяльності саме держави.

Так, Н.В. Генріх, досліджуючи метод кримінально-правового регулювання, зазначає, що під ним слід розуміти обумовлену предметом і цілями кримінального права, і таку, що не повторюється в інших галузях права, комбінацію загальноправових прийомів і способів регулювання, що включає в себе державні дозволи, зобов'язання і заборони, які в нормах кримінального права покладаються на учасників кримінально-правових відносин, і відображає історично зумовлені тип і режим кримінально-правового регулювання [27]. Тобто тут автор теж суб'єктом здійснення впливу визначає саме державу.

Відмінну від наведених точку зору висловив В.Д. Сорокін, вказавши, що правовий метод є сукупністю юридичних прийомів, засобів, способів впливу соціальних управляючих систем, що входять до державного апарату, на соціально-правове середовище в цілому та на його складові елементи [28]. Тобто, автор персоналізував конкретний суб'єкт – соціальну управляючу систему як складову державного апарату.

Дуже часто метод визначають безособово. Наприклад, В.М. Горшенев визначив його як різноманітний спосіб впливу на суспільні відносини з метою їх урегулювання [29].

На думку А.М. Вітченко, метод є сукупністю специфічних нормативних засобів впливу на суспільні відносини [30]. Б.В. Шейндлін визначає метод як заснований на принципах цієї системи права спосіб впливу на визначені види суспільних відносин [31].

Дослідник П.Б. Євграфов зазначив, що суть і призначення методу полягає у визначених взаємопов'язаних способах, прийомах і засобах, якими галузь виконує функцію регулювання й охорони суспільних відносин [32].

На нашу думку, метод слід сприймати безособово. Адже за умови, що вплив чинить держава, абсолютно всі відносини регулювалися б виключно за допомогою імперативного методу, бо навіть відступ від приписів, установлених державою, допускається лише в разі, коли це прямо санкціоновано державою. Натомість, коли ми говоримо про безособовий вплив, це передбачає можливість регулювання відносин у тому числі за допомогою договору, тобто без участі держави.

Ще один парадокс підходів до визначення методу – відсутність єдності у поглядах на об'єкт впливу. Найчастіше вказується, що метод – це спосіб впливу на суспільні відносини, але інколи йдеться й про учасників правовідносин, свідомість і волю людей. Так, О.І. Процевський визначив метод як спосіб впливу на свідомість і волю людей [33]; А.Г. Зюнькін визначаючи метод фінансово-правового регулювання, вказує, що він є сукупністю прийомів і способів правового впливу на учасників фінансово-правових відносин [34].

Учені О.Ф. Скакун [25], А.М. Васильєв [24], В.М. Горшенев [29] передбачають вплив методу на суспільні відносини, а М.І. Байтін і Д.Е. Петров деталізують: «суспільні відносини різноманітних правових утворень» [15]; Н.І. Матузов та А.В. Малько говорять про «вольові суспільні відносини» [23], а Б.В. Шейндлін – «визначені види суспільних відносин» [31].

Аналізуючи всі наведені підходи, можна зауважити, що метод однозначно не може впливати на свідомість і волю людей, як і на суспільні відносини, оскільки на них вплив здійснює норма. Метод може впливати на поведінку людей (суб'єктів відносин). При цьому вплив здійснюється виключно в межах правовідносин. Метод повинен здійснювати вплив на характер суспільних відносин у цілому, і лише тоді він повноцінно виконуватиме свою основну функцію, слугуватиме критерієм розподілу правових норм.

Більш вдалим у цьому плані можна вважати визначення, запропоноване В.З. Янчуком, відповідно до якого метод – це

спосіб, прийом, засіб впливу, за допомогою якого встановлюються та реалізуються повноваження суб'єктів, установлюється характер відносин між ними [35].

Дійсно, повноваження суб'єктів можуть встановлюватися і реалізовуватися абсолютно по-різному. Наприклад, одна справа, коли йдеться про імперативне нормативне регулювання, інша – про регулювання за допомогою договору. У одному випадку повноваження суб'єкта встановлюються виключно законом, в іншому – виключно договором (або ж окреслюються законом і деталізуються договором). Подібний характер установлення повноважень впливає і на порядок їх реалізації: у одному випадку він визначається законом, у іншому – договором. Від цього залежить характер конкретних відносин між учасниками.

Висновки

1. При визначенні поняття «метод» найбільш доцільним є використання кате-

горії «спосіб» як загальної до «прийом» і «засіб».

2. У теорії права слід розмежовувати поняття «метод права» та «метод правового регулювання». Метод права вказує на спосіб дії права, спосіб досягнення цілі правом, як саме правила поведінки адресуються конкретним суб'єктам. Відповідно, методами права є імперативний і диспозитивний методи. Метод правового регулювання – це сукупність способів впливу права як особливого регулятора на суспільні відносини в цілому (через закріплення права, встановлення обов'язку чи встановлення заборони). Метод правового регулювання лише один – державно-владний.

3. Метод слід сприймати безособово та зважати, що він чинить вплив на характер суспільних відносин у цілому. І лише в цьому разі він повноцінно виконує свою основну функцію – слугує критерієм розподілу правових норм на галузі.

Список використаних джерел

1. *Алексеев С.С.* Предмет советского гражданского права и метод гражданско-правового регулирования / С.С. Алексеев / Антология уральской цивилистики 1925-1989: Сборник статей. – М., 2001. – С. 27.
2. *Алексеев С.С.* Общие теоретические проблемы системы советского права / С.С. Алексеев. – М., 1961. – С. 61-70.
3. *Явич Л.С.* К вопросу о предмете и методе правового регулирования / Л.С. Явич // Вопросы общей теории советского права. – М., 1960. – С. 62.
4. *Янчук В.З.* Проблемы теории колхозного права/ В.З. Янчук. – М., 1969. – С. 90. Цит. по: Сорокин В.Д. Административный процесс и административно-процессуальное право. – С.-Пб., 2002. – С. 210.
5. Словник української мови у 11-ти томах / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні – Том 4. К. : Наукова думка, 1970-1980. – С. 692.
6. Толковый словарь В. Даля On-Line. – Републикация выполнена на основе II издания : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vidahl.agava.ru/P099.HTM#15613>
7. Большая советская энциклопедия : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bse.scilib.com/article076026.html>
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь : Перун. – 2004. – С. 1140.
9. *Горшенев В.М.* Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / В.М. Горшенев. – М., 1972.
10. *Султыгов М.М.* Запрет как метод правового регулирования : Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / М.М. Султыгов. – С.-Пб., 1996; *Киселева О.М.* Поощрение как метод правового регулирования : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2000
11. *Рукавишникова И.В.* Метод в системе правового регулирования общественных отношений / И.В. Рукавишникова // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 218.
12. *Байтин М.И.* Метод регулирования в системе права / М.И. Байтин, Д.Е. Петров // Журнал российского права. – 2006. – № 2. – С. 12.

13. *Витченко А.М.* Метод правового регулювання соціалістических суспільних відносин : Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / А.М. Витченко. – Саратов, 1969. – С. 7.
14. *Лившиц Р.З.* Отрасль права – отрасль законодательства / Р.З. Лившиц // Советское государство и право. – 1984. – № 2. – С. 29; *Нерсесянц В.С.* Общая теория права и государства : учеб. для вузов / В.С. Нерсесянц. – М. : Норма ; Инфра-М, 1999. – С. 12-14.
15. *Байтин М.И., Петров Д.Е.* Метод регулювання в системі права / М.И. Байтин, Д.Е. Петров // Журнал російського права. – 2006. – № 2. – С. 10.
16. *Чабаненко М.М.* Методи правового регулювання аграрних відносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / М.М. Чабаненко. – Харків, 2005. – С. 13.
17. *Сорокин В.Д.* Правовое регулирование : предмет, метод, процесс / В.Д. Сорокин. – Правоведение. – 2000. – № 4. – С. 39.
18. *Яковлев В.Ф.* Гражданско-правовой метод регулювання суспільних відносин : учеб. пособие / В.Ф. Яковлев ; СЮИ. – Свердловск, 1972. – С. 7; *Пешков А.Б.* Метод правового регулювання як спосіб впливу на поведінку людей / А.Б. Пешков // Актуальные проблемы советского права. – Иркутск, 1973. – Вып. 6. – С. 42.
19. *Сорокин В.Д.* Административный процесс и административно-процессуальное право / В.Д. Сорокин. – С.-Пб., 2002. – С. 212; *Сорокин В.Д.* Метод правового регулювання. Теоретические проблемы. – С. 115.
20. *Явич Л.С.* К вопросу о предмете и методе правового регулювання / Л.С. Явич // Вопросы общей теории советского права. – М., 1960. – С. 62.
21. *Шаргородский М.Д.* Вопросы теории права / М.Д. Шаргородский, О.С. Иоффе. – М., 1961. – С. 260.
22. *Васильев А.М.* Теория государства и права / А.М. Васильев. – М., 1965. – С. 411-412.
23. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – С. 401.
24. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.], М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін. ; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 240.
25. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права : підручник / О.Ф. Скакун ; пер. з рос. – Харків : Консум, 2001. – С. 240.
26. *Панова І.В.* Метод правового регулювання інформаційних правовідносин / І.В. Панова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1 (52). – С. 34.
27. *Генрих Н.В.* Предмет и метод уголовно-правового регулювання/ Н.В. Генрих / Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Рязань, 2011. – С. 42.
28. *Сорокин В.Д.* Метод правового регулювання (Теоретические проблемы) / В.Д. Сорокин. – М., 1976. – С. 84.
29. *Горшенев В.М.* Способы (методы) и организационные формы правового регулювання в современный период коммунистического строительства: дисс. ... докт. юрид. наук. – Свердловск, 1969. – С. 116. Цит. по: *Рукавишникова И.В.* Метод в системі регулювання суспільних відносин // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 217.
30. *Витченко А.М.* Метод правового регулювання соціалістических суспільних відносин / А.М. Витченко. – Саратов, 1972. – С. 52.
31. *Шейндлин Б. В.* Сущность советского права / Б.В. Шейндлин. – Л., 1959. – С. 93.
32. *Евграфов П.Б.* Соотношение структуры советского права и структуры советского законодательства : дисс. ... канд. юрид. наук / П.Б. Евграфов. – Харьков, 1981. – С. 76.
33. *Процевский А.И.* Метод правового регулювання трудовых отношений / А.И. Процевский. – М., 1972. – С. 102.
34. *Зюнькін А.Г.* Фінансове право: Опорний конспект лекцій. 3-тє вид. доповн. / А.Г. Зюнькін. – К. : МАУП, 2003. – С. 16.
35. *Янчук В.З.* Проблемы теории колхозного права / В.З. Янчук. – М., 1969. – С. 90. Цит. по: *Сорокин В. Д.* Административный процесс и административно-процессуальное право. – С.-Пб., 2002. – С. 210.